

יעקב רוטשילד

הלכה ואידיאולוגיה בעולם "החלוקה", כביטוי לזיקת עם ישראל לארץ ישראל

יש מונחים בתולדות הויקה של העם לארץ, אשר בידועין ובלא יודעין זוהרם הועם, והם הפכו מתארי כבוד לשמות גנאי מתוך גישות פולמוסיות שצמחו עם ראשית התנועה הלאומית, ועל דורנו מוטלת החובה לבדוק הערכות אלה מחדש.

מן המפורסמות, שהמלה פילאנטרופ הפכה במינוח של הרצל לכינוי גנאי, והנה בא בן-גוריון והחזיר, בצדק, את העטרה ליושנה. היכן היינו עומדים היום בלי הפילאנטרופים היהודים? ונדמה שהגיעה העת לערוך מתוך עמדת בטחון — על קרקע של תנועה משחררת-לאומית מודרנית — בדיקה מחדש של המונח והמושג "חלוקה".

אין מקום לאידיאליזציה של תקופות בתולדות ישראל לפני הציונות. אף אין אני שותף לנטית האידיאליזציה הקיימת היום בגישה הסטוריגורפית מסויימת לגבי הדורות שלפני הציונות. הציונות היא תנועה משחררת, מורדת, תנועה לאומית מודרנית ולא תנועת המשך בלבד. היא יונקת משני שרשים: שרש עבה וחזק שמקורו בתנועת שחרור מודרנית-מערבית, ושרש דק יותר, הבא מן המחשבה היהודית הלאומית — ריה"ל, המהר"ל מפראג, הרב קוק וצ"ל ובן דורנו, הרב סולובייצ'יק, יבדל לחיים ארוכים.

בלי המרד — ר' שמואל חיים לנדאו ז"ל קרא לו "המרד הקדוש" — לא היינו יושבים כאן. החלוקה, ואולי גם חיבת ציון, לא היו מביאות אותנו למדינת ישראל. צריך להיות ברור שבלי מרד זה, לא רק עין-חרוד ובית-אלפא לא היו קמות, אלא גם לא יבנה וטירת-צבי, ואף לא חפץ-חיים. אך מאידך — ולא מטעמי אפולוגיטיקה — חייבים אנו להתייחס בכובד ראש ובאובייקטיביות, לתנועות ולתופעות של חידוש וחיוק קטרים בין העם לבין ארץ ישראל שקדמו לציונות. על החוקר להתייחס התייחסות הוגנת ואובייקטיבית לרצף ולהמשכיות שבתנועה הלאומית היהודית לעומת החידוש המהפכני.

לא אעסוק בתולדות "החלוקה", ובתולדות הישוב הישן, אך בדעתי לחשוף משהו מן העולם הרעיוני שעמד מאחורי עולמו של הישוב הישן. בחרתי

בעיקר בטכסטים שפורסמו בעיקר בין השנים 1810—1860. התאריך האחרון ברור, זו שנת הופעת ספרו של ר' צבי קלישר, "דרישת ציון", עולם חדש מופיע. מדוע תתחיל הסקירה בשנת תק"ע — 1810? בשנה זו החלה עלייתם של הפרושים, תלמידי הגאון מווילנא. שתרמו לאידיאולוגיה של "החלוקה" תרומה יותר נכבדה מתרומתו של הזרם השני, היותר קדום, החסידים תלמידי הבעש"ט. ראוי לציין שדווקא העולם הלא-חסידים היה יותר מהפכני לגבי צידוקה של "החלוקה" ממחנה החסידים, והייתי אומר אפילו יותר לאומי-כוללני.

במקורות על "החלוקה" מופיעים המוטיבים בעירבוביה. חלוקה היתה קיימת, למעשה, כל זמן שקיים היה ישוב יהודי בגולה שראה את עצמו חייב לתמוך בעניי ארץ-ישראל. בשנים אלה הגיעו הדברים לליבונו מחודש ואף מקורי. מוטעית הדעה הרואה ביהדות הישנה, אחרי האמנציפציה, רק גיוון וירידה. רבות הן תופעות ההתחדשות והפוריות בעולמה של היהדות הישנה, בתחום המחשבה ובתחום העשייה, בעולם החסידי ובעולמם של הגאון מווילנא ותלמידיו.

ואפשר, שהיתה עוד סיבה, סיבה אובייקטיבית, שהצריכה ריענון המחשבה: הקשר בין הגולה לבין ארץ-ישראל קוים מאות בשנים על-ידי שדרים שנשלחו על-ידי הכוללים השונים. והנה קמה בגולה — בעיקר בתוך יהדות הולנד — פעולה עזה ועקבית נגד השדרות, בגלל השחיתות שנתגלתה בה. בשנת 1824, בהתחלת התקופה שבה אנו דנים, בוטלה השדרות רשמית, בעקבות פעולתו הנמרצת של לעהרן באשמשטרדאם. היוזמה לאיסוף כספים למען הארץ עוברת אל הקהילות המקומיות, אל מרכזי האיסוף, שהם גם מרכזי עליה. וילנה כמרכז עליה היא וילנה כמרכז איסוף כספים, והמגע בין הישוב ובין הגולה התקיים בעיקר על-ידי איגרות הסברה ובקשה. איגרות אלה כונסו באוסף "איגרות ארץ ישראל" על-ידי עמיתי אברהם יערי ז"ל.

ההכרה להעלות את בקשות התמיכה על הכתב — "דרשה של שדר מת-עופפת ופורחת" — חייב עריכה בהירה של המחשבה וניסוחה בהירה. אברהם יערי קרא לאיגרת הראשונה של הפרושים משנת תק"ע "מניפסט חדש", המכיל מוטיבים חדשים, בקוראה ליהדות הגולה להתגייס לעזרה חומרית לטובת היישוב.

אפשרי לחלק את המוטיבים למען תמיכה בארץ ישראל ובתושביה, לשתי סדרות: (א) מוטיבים מסורתיים. (ב) מוטיבים חדשים. המסורתיים נמצאים על גבול הפילאנטרופיה.

שלושה הם המומנטים המתבטאים הן בספרות התעמולה והן בספרות ההלכה.

הלכה ואידאולוגיה בעולם "החלוקה", כביטוי לזיקת עם ישראל לא"י

המוטיב הראשון הוא: עניי ארץ ישראל הם עניי עירך. בנקודה זו עלי לנטוש לרגע קט את האבחנה הברוכה בין הצד האידיאולוגי של "החלוקה" כמו שהוא מתבטא בספרות התעמולה, ובין ההלכה. מה מקור הכלל "עניי ארץ-ישראל נחשבים כעניי עירך"? על הפסוק: "כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך" (דברים טו, ז) אומר הספרי (דברים טז) "מלמד, שאחיד מאביון קודם לאחיד מאמך. יושבי עירך קודמים ליושבי עיר אחרת, יושבי הארץ קודמים ליושבי חו"ל." יש כאן דירוג בעדיפות של צדקה. משפחה מצד האב, משפחה מצד האם, עניי עירך — צדקה מקומית — עניי עיר אחרת, ועניי ארץ ישראל קודמים לעניי חו"ל. כך פוסק השולחן ערוך (יורה דעה סימן דנ"א, סעיף ג): "עניי ביתו קודמים לעניי עירו, ועניי עירו קודמים לעניי עיר אחרת ויושבי ארץ ישראל קודמים ליושבי חו"ל". בין האחרונים, נושאי כלים של השולחן ערוך, קיימים חילוקי דעות בשאלה היכן מדורגים עניי ארץ ישראל, האם מקומם אחרי עניי עירך, לפני יתר המקומות בחו"ל או לפני עניי עירך? רוב האחרונים פוסקים שעניי ארץ ישראל מקומם אחרי "עניי עירך". כך הבי"ך, הש"ך והנצי"ב. פתאום, ובמקומות שונים בעולם, מופיעים בתקופה הנדונה פסקי הלכה שונים מאלה. והנני מדגיש: בפנינות שונות של העולם היהודי; מצד אחד ביהדות הספרדית — החיד"א, מצד שני החת"ם סופר — באתר המרכזים הגדולים של יהדות אשכנז. נימוקיהם זהים והם חורגים מן ההנמקה של חובת התמיכה בעניי ארץ-ישראל מטעמים פילאנטרופיים. נשמעים קולות חדשים: תושבי ארץ ישראל ממלאים שליחותכם. אם אתם תומכים בהם, אתם מקיימים דרך התמיכה הזאת מצות יישוב ארץ-ישראל. החיד"א והחת"ם סופר התכוונו לזאת בכל הרצינות: יהודי ארץ-ישראל מקיימים את המצוות התלויות בארץ במקום יהודי הגולה. שניהם מתגוננים מיד נגד הטענה ההלכית הפשוטה, שבזמן הזה מצוות התלויות בארץ הן רק מדרבנן. שניהם אומרים: קדושת ארץ-ישראל היא מיטאפיסית ומוחלטת. היא איננה תלויה בישיבתו של אפילו יהודי אחד בארץ, היא אינה מבוססת על כך שמצוות מסוימות אפשר לקיים רק בה, אלא, אדרבא, קדושה זו קודמת להן, קודמת אף לעם ישראל ולישיבתו בה. מן המפורסמות היא שרעיון זה הוא מרכזי במשנת הרב קוק זצ"ל. ועוד נימוק להם. הרמב"ם אומר במצוות קידוש החודש אשר בספר המצוות שלו:

"אלו הנחננו, דרך משל, שבני ארץ ישראל יעדרו מארץ ישראל — חלילה לאל מעשות זאת כי הוא הבטיח שלא ימחה אותות האומה

מכל וכל — ולא יהיה שם בית דין ולא יהיה בחוץ לארץ בית דין
שנסמך בארץ, הנה השבוננו זה לא יועילנו בשום פנים".
(מצוות עשה, מצוה קנ"ג)

על דברים אלו מתבסס החת"ם סופר :

"אם לא נמצא בית דין בארץ-ישראל היה זה החשבון שאנו מחשבים
אותו בחוץ-לארץ לא יועיל לנו כלום, שאין מעברים שנים וקובעים
חודשים אלא בארץ-ישראל, שנאמר: 'כי מציון תצא תורה ודבר ה'
מירושלים'... כי אילו, חס ושלום, לא יישאר שום יהודי בארץ-
ישראל, אפילו יושבים ישראל בחו"ל — מקרי כליון האומה, חס
ושלום, שאין לנו סמוכין, שיהיה אפשר לקבוע חודשים ולעבר
שנים".

ובכן לא יועיל הלוח שלנו, שקבע אותו הלל השלישי במאה הרביעית לספירה
— בטל תוקפו. לא דרשה ציונית זו אלא הלכה! אם, חס ושלום, הישוב
היהודי יושמד, לא יהיו מועדי ישראל אף בחו"ל. הלוח מתבטל מעצמו.
אלה הן כבר מנגינות חדשות, והן נמצאות אצל החיד"א בשו"ת יוסף אומץ
שלו ואצל החת"ם סופר בשתי תשובות ארוכות ליורה דעה (סימן רלב
ורלד). לפנינו נימוק חדש: אם לא תדאגו לקיומו של ישוב בא"י — הרי
אתם מבטלים, חס ושלום, את קיומכם הדתי-הרוחני בחו"ל.

הארכתי בנקודה זו, מפני שההנמקה הזו מופיעה בפרטותיה דווקא בספרות
ההלכה, והכרוזים והאיגרות אך רומזים עליהם כעל דבר ידוע: אנו זכאים
לצדקה כעניי עירכם.

ובכן, לפנינו, לכאורה, נימוק מסורתי — צדקה ממדרגה גבוהה — אך הוא

הפך לגורם מהפכני ומפוצץ.

גם נימוק שני הוא לכאורה מסורתי, הנתון במסגרת ההלכה הקבועה.
המדובר הוא בפדיון שבויים. פוסקי ההלכה וכותבי האיגרות בעקבותם
תובעים תמיכה ביושבי ארץ-ישראל מדין פדיון שבויים. טוענים: הישוב
היהודי בארץ-ישראל, לעומת יהודי אירופה, נמצא בסכנה מתמדת מידי
התורכים ומידי שודדים בדווים — הרי לפנינו מצוות פדיון שבויים מתמדת
ממדרגה ראשונה ובענין זה דומים יהודי א"י ל"עניי עירך".

נימוק אחרון הוא שוב על הגבול בין מסורת וחיידוש. תמיכה ביושבי ארץ-
ישראל היא כתמיכה בתלמידי חכמים קדושים וגדולי-רות. גם כאן יש
בספרות ההלכה דין. אם המדובר על תלמידי חכמים, ייתכן שעניי עיר
אחרת קודמים לעניי עירך. מן הסתם מי שלומד תורה בארץ-ישראל, אשר
אוירתה מחכימה, מן הסתם לימודו עדיף על לימוד תורה במקום אחר.

הלכה ואידיאולוגיה בעולם "החלוקה", כביטוי לזיקת עם ישראל לא"

נימוקי הפוסקים שהבאנו עברו לכתבי התעמולה ולאגרות שנשלחו לקהילות ישראל. הנה, למשל, משפט מתוך "המניפסט" לחידוש יישוב הארץ ויחד עם זה גם המצוות התלויות בארץ משנת תק"ע. הנימה שבו מופיעה כבר ב"איגרת תלמידי הגאון מוילנא":

"קנינו קרקעות עם תבואה המחוברת לקרקע... וכן נראה לקנות עוד קרקעות שיודמן לפי העת ולפי המקום ולפי הזמן. ולכן מי שרוצה להיות לו חלק לנחלה בארץ הקודש ובמצוותיה התלויות בה יתן נדבתו להשדר על קיום מצוות התלויות בארץ".

אך האגרות מוסיפות נימוק חדש: השפעת ישיבת ארץ-ישראל על גורלה של יהדות העולם. נימוק זה מודגש בעיקר בספרות התעמולה. זהו נימוק פחות הלכי מאשר השקפתי. להלן מובאה אחת מספר שנכתב עוד לפני התקופה שבה אנו דנים. כותב ר' משה חגיס:

"מקור ציבורי השפע וקבלת התפילות לא היה ולא יהיה אלא דווקא דרך ארץ ישראל, ובפרט בשערי ציון ובפרט מן הפרט בבית המקדש, כי שם ציווה ה' את הברכה חיים עד עולם". (שפת אמת, דף טז)

מובאה זו הפכה באגרות היותר מאוחרות לנימוק נפוץ ומקובל, תפילותיהם של יושבי הארץ בכלל ושל תושבי ירושלים בפרט ושל אלה המתפללים ליד שריד בית מקדשנו ביתר יחודיות תתקבלנה ביתר רצון. וכך כותבים הפקידים והאמרכלים באגרתם בשנת תק"ץ:

"כי העם היושב בה, נשוא עוון, וכל מעשיהם בקודש במסילה עולה, בית אל עומדים בלילות ושומרים לבוקר ברינה ובתפילה ובתורת ה' יגנו יומם ולילה, ואלה הצאן מה עשו, כי אחוזם צירי חולה?" (לפי ריבקינד, דפים בודדים, עמ' קנז)

מחד גיסא, בולטים נימוקי פילאנטרופיה — מדוע אתם מניחים אותם חולים ודווים? — ומאידך גיסא: הרי תפילתם מעולה ביותר. מי שמנתח מקורות אלה, יכול לבודד בנקל את שני המומנטים: פריטה על הרחמנות, ובאותו משפט, אפילו אם הם בריאים, אפילו אם הם עשירים, אתם חייבים לגמול להם חסד, באשר תפילתם יותר זכה ונעלה!

נימוק זה האומר כי התפילות אשר יהודים מתפללים אותן בארץ מתקבלות ביתר רצון, נמצא גם בספרות התעמולה של החסידים. אם אמרתי קודם, לגבי טעוני הפרושים תלמידי הגאון מוילנא כי הם יותר דינאמיים ומחדשים,

הרי לגבי הערכת התפילה במקומות הקודש — טעוניהם של שני המחנות שווים. ר' מנחם מנדל מוויטבסק כותב באגרתו משנת תקמ"א:

"להוי ידוע לאהובי חביבי, שאני בארץ הקודש כמו משולח מטרי המדינה לפלטרין של מלך, שלא נעלם ממני שום דבר לתיקון המדינה בכל העניינים הן בגוף והן בנפש ובפרט אוהבי חביבי — שהם ממש עמי תמיד, כאילו עומדים לפניי וחקוקים על לוח לבי, הן בתפילתי והן בהתבודדי בביתי בכל ענייניהם... ולא עבר עלי יום אחד שלא עלה זכרונם של אלה אוהבי וחביבי, שנשאר בחוץ-לארץ, לטובה בכלל ובפרט. ובחמלתו יתברך שמו לא אשכחם לעולם אמן".

ומתוסף נימוק שלישי והוא טיעון חזק בתעמולה של הפרושים: יושבי ארץ-ישראל שומרי משמרת משכן ה', אשר גם בחורבנו לא זזה קדושתו. יושבי ארץ-הקודש הם חלוצי האומה. בעצם כל יהודי הרי חייב להיות משומרי משמרת משכן ה'. יש כאן יותר מרמז לנוהג שהיה קיים בזמן שביית המקדש היה קיים: משמרות הכהנים של ישראל ומעמדותיהם היו נוכחים בשעת העבודה ומייצגים בזה את העם כולו וכל חלק שאינו יכול להיות נוכח פיזית בבית המקדש. ובכן, אנו עומדים כאן כמשמר וכמעמד במקומכם ומייצגים אתכם.

הנימוק האחרון — והוא מופיע אך ורק בספרות הפרושים — הוא, שה-יושבים בארץ-ישראל מהווים גורם של קירוב הגאולה. אצל החסידים, עלייתו של חסיד הוא עניין — אם להשתמש בביטוי מודרני — של הגשמה אישית. עדת הפרושים העולה מקרבת את הגאולה: "ציון במשפט תיפדה — כך כתוב ב'מניפסט' הפרושי של תק"ע — ושביה בצדקה' אשר הם גותנים, פעולת הצדיק לחיים קדושים אשר בארץ טמונים. תחיית המתים בארץ החיים תחילה נכונים... ועל הכל יתגדל ויתקדש שמו של מלך מלכי המלכים ואדוני האדונים בבוא כל בשר להשתחוות לפניי מידי חודש בחודשו ומידי שבת בשבתו, בזמן מהזמנים מכל הארץ... יחד יראו גדולים וקטנים וכל העננים יהיו טעונים ויגילו תושבי הארץ התחתונים ליום הוא קץ ימין הימניים 'ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד". מה רחוק "מניפסט" זה מאגרת בכיינית של מבקשי נדבות!

הדברים לא נשאר בנגד תאוריה. יש לציין מאורע אחד בתולדות הישוב הישן והוא: גמר בניינה של חורבת יהודה חסיד בעיר העתיקה. זה היה מאורע אשר משמעותו הקיפה את כל הישוב — אשכנזים וספרדים גם יחד. מן האיסור על השדרות הוצא דבר אחד: שדרות למען פעולות כלל-

הלכה ואידיאולוגיה בעולם "החלוקה", כביטוי לזיקת עם ישראל לא"י

ישראליות אשר כל העדות בירושלים הסכימו עליהן. והפעולה למען גמר בניין החורבה נחשבה לפעולה כזאת. יצאו שדרים ספרדיים להולנד, לבלגיה, ולכל מקום בו ישבו ספרדים, לאסוף כספים לבניין בית הכנסת האשכנזי המרכזי. גמר הבניין בשנת תרכ"ה הציף את היישוב בגל של התלהבות והתעוררות.

ניסיתי להעלות את הספרות של "החלוקה" שעה שעמדה על פרשת הדרכים בעוברה ממפעל צדקה פילנטרופי-הומאני המעוגן במסגרת ההלכה אל הקצה השני: אלה היושבים בארץ ממלאים שליחות לאומית. הם ממלאים תפקידים אשר בעצם כל יהודי חייב למלא: יישוב ארץ-ישראל הוא החלוץ העובר לפני המחנה ובתור שכזה הוא מקרב את הגאולה.

היה לי נימוק אישי לבחור בנושא זה. הדברים נחקרו לראשונה על ידי בני, מאיר מנחם הי"ד שנפל על גשר אלנבי בכ"ד בטבת תשכ"ח, בניסיון להציל חבר פצוע מתוך האש. הוא כתב את הדברים כעבודה שנתית, בהסטוריה ישראלית בהיותו תלמיד כזה י"א בישיבה התיכונית "נתיב מאיר" בירושלים. נענינו — רעיתי ואני — לבקשת מוריו ופרסמנו עבודה זאת.

למסכת הנוראות של ימינו שייכת גם העובדה, שאבות נותנים פרסום לתורת הבנים ולמעשי הבנים. במקום "שמע בני תורת אביך" עלינו להגיד: שמעו אבות תורת בניכם ותהיו ראויים לחיות לאורם.

פרופ' חיים הלל בן ששון ז"ל שכתב מבוא למחקרו של בני בשם "מרוח המורשת ומעוז התחדשותה" חתם את דבריו במשפט שבו אני רוצה לסיים: "יותר מזה, אנו לומדים מה הניע והריץ את מאיר ז"ל, שעה שרץ מאהלו כישורכי נעליו מותרים, כדי להרים חבר פצוע תחת מטר כדורי האויב". מאיר לא ניסה ללמד סגוריה, לטשטש הבדלים עמוקים. הוא חותם את ספרו בהביאו את דברי רבי מרדכי אלישברג, מגדולי "המבשרים" מראשי תנועת "חיבת ציון" בספרו "שביל הזהב" בו הוא הסתייג ברורות מן "החלוקה": "על כן, מי האיש אשר יחפוץ לקיים מצות ישוב א"י עליו לדעת כי אינו יוצא ביישוב רוחני. מוכרח על פי תורה ישוב גשמי פשוט". ומסיים המחבר את ספרו: "אכן, מדברים אלה נשמע בבהירות רבה, שאמנם החלה תקופה חדשה בתולדות היחסים בין עם ישראל לבין ארץ ישראל".

על מימוש תקופה חדשה זו — נפל. אני מודה לכם שנתתם לי הזדמנות להביא לפניכם את דברי תורתו.